

Knjigu preporučujemo studentima teologije, profesorima biblijske egzegeze i svećenicima u pastoralu. Pomnim čitanjem ove disertacije upoznat će proroka Jeremiju i naučiti malo više biblijske teologije Staroga zavjeta.

Adalbert Rebić

T. LADAN—Đ. SEDER—Vj. B. JARAK: *Evangelje po Luki*, Plehan, Biblioteka »Slovoznak« 1985, 173 str.

Ovdje ne govorim o likovnim ilustracijama. Đ. Sedera ni o prijevodu T. Ladana, koji dobro zna klasični i helenistički grčki. Posvećujem pažnju monografiji dr. Jarka o trećem evanđelju, koju je on nazvao povijesno-teološkim komentarom (9-78). Poticaj mi je bila negativna recenzija slovenskog bibličara F. Rozmana objavljena u glasilu Teološkog fakulteta u Ljubljani »Bogoslovni vestnik«, 1985, br. 4, str. 420—424. Pomislio sam da su ocjene ljubljanskog kolege preoštire, možda istrgnute iz konteksta i dijelom nastale kao posljedica nedovoljnog razumijevanja hrvatskog jezika. Što je dobro u Jarkovu prikazu Lukine teologije, a što podliježe ozbiljnoj raspravi i daljnjoj doradi?

Cilj komentara: Na str. 17, oko sredine lijevog stupca, Jarak kaže da je Luka pisao »ne samo kršćanima nego i svim ljudima, posebno intelektualcima koji su nakloni kršćanstvu«. Na str. 18, desni stupac gore, stoji da Luka preko Teofila oslovljava sve ljude »dijelom prostranog Rimskog carstva, a opet posebice intelektualce otvorena duha i srca«. Na str. 65, lijevi stupac dolje, imajući u vidu marksističku eshatologiju, Jarak izlaže Lukin pogled na Isusov drugi dolazak i kaže da se »isplati žrtvovati za bolju budućnost, samo ako postoji osobna budućnost«. Na str. 72, lijevi stupac dolje, Jarak kaže da Lukin podatak o istjerivanju đavla »treba ispravno shvatiti«: žene su u Isusu doživjele svoga »spasitelja« i osloboditelja«. Iz ovih citata, obilnog navođenja novije literature, opreme knjige i umjetničkih ilustracija Đ. Sedera dobivam dojam da autor, koji je profesor kristologije na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu, prvenstveno ima na umu naše intelektualce kojima želi približiti Krista, ako ih već ne može dovesti na liturgiju i credo organizirane Crkve. Bit će da je i to razlog što je za prevodioca odabrao kompetentna filologa i iskusna prevodioca koji nije »zaražen« dogmatikom ni egzegezom.

Pozitivni elementi Jarkova komentara

Jarak je svoj prikaz »Isusa Krista u vjeri kršćanske zajednice Lukina evanđelja« radio na temelju literature uglavnom njemačkog govornog područja. Općenito se može reći da je dobro ušao u povijesno-religijsku pozadinu trećeg evanđelja, da je na liniji današnje egzegeze u čitanju »između redaka« o situaciji u Lukinoj Crkvi, da kod Luke vidi glavne teološke teme i naglaske, kao što vide i drugi poznavaoći ovog djela.

Na str. 16 s većinom egzegeta uočava da »Luka ne govori o žrtvenoj i otkupiteljskoj vrijednosti Isusove smrti« (za Luku je Isus strpljivi patnik koji inspirira na obraćenje!). Na str. 21, desni stupac na sredini, tumačeći Isusovu kušnju Jarak dobro kaže da se Isus »zalagao za vjernost Bogu u danima gladi kao i u danima blagostanja«. Na str. 24, lijevi stupac ispod sredine, dobro tumači glavnu temu Isusova propovijedanja: navještaj kraljevstva Božjega »kao uspostavu zajedništva između Boga i ljudi u uzajamnoj ljubavi«. Na str. 27, desni stupac ispod sredine, izvješća o čudesima »žele nam posvjedočiti kako u Isusu djeluje sam Bog«. Na str. 31, lijevi stupac dolje: Isus je svjesno odlučio poći u smrt, iako se smrti nije radovao. Na str. 36 uskrsnuće je Isusovo protumačeno kao ulazak u novi život i osmišljenje ljudske patnje: »Teško možemo dići glas protiv Boga koji u Isusu iz Nazareta uzima udjela u svim našim patnjama!« Str. 39—40 dobar prikaz razlike između grčkog i židovskog poimanja božanskog sinovstva. Na str. 44, lijevi stupac: prva pa i Lukina Crkva pojam Kyriosa primijenila je na Isusa iz židovske pozadine (ne helenističke). Na str. 47, lijevi stupac gore, dobro protumačeno da za Luku Isusov »danas« znači »vrijeme Božjeg smilovanja«. Na str. 52—53 dobro je protumačen pojam nasljedovanja kao spremnost na dijeljenje Učiteljeve sudbine. Na str. 55, lijevi stupac gore, sjajno protumačeno pashalno otajstvo: »Gospodar i Učitelj zajednice, Isus Krist živi i djeluje u zajednici u svojstvu sluga...« Ista stranica, desni stupac pri kraju: puni i zreli kršćanin je onaj koji »usvoji Očevo shvaćanje svijeta i života, tko zavoli ljude kako ih voli Bog«.

Na str. 57, lijevi stupac ispod sredine, dobro je protumačena metanoja kao usvajanje Isusove prosudbe svijeta i života. Na str. 59, desni stupac pri kraju: »Luka je odnos kršćana prema posjedovanju smatrao provjerom njihova života po vjeri.« Na str. 62, tumačeći Isusovu i kršćansku molitvu: »Svaka prava molitva uključuje predanost volji Božjoj.« Na str. 69, lijevi stupac iznad sredine: Marija za-

uzima posebno mjesto u Božjoj namisli spašenja i »zato joj u kršćanskoj zajednici pripada uzvišeno mjesto«. Str. 71, desni stupac iznad sredine, u okviru teme o Isusovoj pažnji prema ženama, po čemu se Isus razlikovao od drugih rabina: »Isus razbija nazor da je muškarac središte društvenog života.«

Selektivno uvažavanje egzegetskih rezultata

Jarak se služio katoličkom i protestantskom literaturom, što je danas uobičajeno kad je riječ o ozbiljnim radovima stručnjaka. Međutim, u strogo egzegetskim pitanjima kao da su mu više imponirali protestantski egzegete. Posebno se kad je riječ o Marijinoj djevičanstvu, poziva na Wilckensa i Grundmanna, a od katolika spominje Weisera i Ernsta. U popisu literature ne navodi niti u tekstu pokazuje da se služio izvrsnom katoličkom monografijom o ovome: R. E. Brown, *The Birth of the Messiah*, New York, 1977. Šteta je što mu nije došao pod ruku barem prvi svezak najnovijeg katoličkog znanstvenog komentara Luke: J. A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke*, New York, 1981 (u kojem od str. 143. do 258. pregled Lukine teologije; drugi svezak izašao 1985). Šteta je također što nije dublje »probavio« njemačke katoličke egzegete J. Ernsta i H. Schürmanna, koji se ozbiljno bave Lukom već godinama.

Jarak ne spominje radove hrvatskih bibličara o Luki. Djelo F. Weisera navodi na njemačkom, iako postoji hrvatski prijevod. Slično je u komentaru Ivana, izdanom u Sarajevu 1980, naveo obilnu njemačku literaturu, ni ne spomenuvši knjigu A. Škrinjara, koji među hrvatskim bibličarima najbolje poznaje ivanovske spise NZ. Usudujem se reći da je s egzegetskog stajališta najveći nedostatak ovom komentaru što Jarak kao dogmatičar specijalista za kristologiju selektivno upotrebljava rezultate egzegetskih istraživanja, odabirući one koji se uklapaju u njegovu kristološku viziju.

Nekritičko presađivanje protestantske egzegeze

Bibličari različitih kršćanskih zajednica vrlo su otvoreni u naše dane. Usp. o tome članak: D. J. Harrington, »Ekumenska važnost istraživanja Novog zavjeta«, *Svesci* 53 (1984), 20—24. Suraduju na zajedničkim prijevodima i komentarima SP; protestanti predaju na katoličkim fakultetima i katolici na protestantskim. Ipak, još uvijek postoje velike razlike u egzegezi nekih novozavjetnih tekstova. Jarak se u svom komentaru u nekim ključnim temama Lukine teologije više oslanjao na protestantske nego na katoličke egzegete.

1. *Isusovo sinovstvo* — Tako drži da je prema vjeri Markove i Lukine Crkve Isus smatran Božjim Sinom od časa krštenja: »Kad bi Isus po rođenju bio Božji Sin, posinjenje na krštenju bilo bi nepotrebno i suvišno.« Na toj liniji tumači Matejev i Lukin izvještaj o rođenju Isusovu »kao prijevode starijeg izvješća o njegovu krštenju« (40, desni stupac). Istina, Jarak vjeruje da je Isus bio svjestan svoje posebne povezanosti s Bogom, i nigdje izričito ne niječe njegovo sinovstvo u smislu kasnijih kristoloških definicija na općim saborima. To osobito izlazi iz formulacije na str. 68, lijevi stupac dolje: »Uz to treba reći da Isusovo božansko sinovstvo nije utemeljeno na njegovu djevičanskom rođenju...« Ipak, ovakvo tumačenje događaja krštenja ne vodi dovoljno računa o Lk 2, 11, gdje anđeli u božićnoj noći nazivaju Dječaka Marijina Kyriosom i Sôtërom, a i to je Sveto pismo.

2. *Duh Božji na Isusu i u Crkvi* — »S krštenjem Isus stupa u javnost i svoj život započinje u sili duha« (malim slovom napisano i potcrtano Jarak — str. 21, lijevi stupac gore). Nešto niže kaže da je krštenje za Isusa trenutak »posvete ili uvođenja u spasiteljsku službu, pri čemu se ističe njegova povezanost s Bogom kao Ocem koji ga ispunja svojim duhom.« Jarak stalno piše »duh« malim slovom. Ako pod tim misli starozavjetni pojam *Ruah Jahveh* kao sile koja proroke »kvalificira« za njihov poziv, može se tolerirati. Kod Luke, i osobito kod Ivana, *Pneuma hagion* više je od toga i zato ga običavamo pisati velikim slovom.

Na str. 46, lijevi stupac gore: »U zajednici živi duh Isusov. Zato je ona otvorena njegovim poticajima i daje se ispravljati na svom putu kroz povijest.« Na str. 49, u okviru ustrojstva i poslanja »zajednice« (Jarak preferira ovaj izraz mjesto izraza »Crkva«), lijevi stupac dolje: »Dostatan je samo Isusov duh... Luka poznaje apostolsku službu, ali Isus najprije poznače njih kako valja živjeti služeći ne zapovijedajući. Luka ne poznaje ni pravnu organizaciju niti nasljedstvo u upravljanju... Kršćanska zajednica u Lukinu evanđelju jest zajednica jednakih koji u snazi Isusova duha idu njegovim životnim putem.« Ako se pod »jednakima« misli isto ljudsko i vjerničko dostojanstvo, u redu je. Ako to znači odsutnost svakog uređenja zajednice bez ikakvih predstojnika, ne odgovara duhu trećeg evanđelja i Dj. Što bi značila Isusova izreka u 10, 16 ako u Lukinjoj Crkvi nema starješinske službe? Kako je Lk napisan dobrobrano iza Petrove smrti, što bi značila zapovijed o učvršćivanju braće u 22, 32 ako Petrova služba na neki način ne

traje? Dj 14, 23 bilježe da je Pavao postavljao stariješine zajednicama utemeljenim na prvom misijskom putovanju. Makar ovo djelo i bilo pisano 30 do 40 godina nakon Pavlova djelovanja u maloazijskim gradovima, podatak bi bio za Luku suvišan, ako u njegovo doba ne postoji stariješinska služba u mjesnim zajednicama.

3. *Isusov stav prema ženama i žene u današnjoj Crkvi* — Zajedno s drugim dobrim proučavateljima trećeg evanđelja Jarak ističe Isusovo poštovanje prema ženama, kojim se Isus razlikovao od drugih rabina u svom narodu. Pritom, suprotno od dobrih katoličkih egzegeta, u zgodi o Marti i Mariji vidi poziv ženi na naviještanje Evanđelja (str. 73), i taj bi joj poziv ostali pripadnici Crkve trebali omogućiti. Isusov stav prema ženama bio bi podloga štovanju Isusove Majke, mučenica, zatim razvoju ženskog redovništva, ali »s obzirom na mogućnosti i suradnju u odlučivanju i sudogovornosti, njih i dalje gotovo nema, kao što ih nema ni u neposrednom naviještanju Božje riječi, a nema ni govora da bi se stvarno ženama povjerila služba bogoštovlja« (str. 74, desni stupac). Jarak ovdje s pravom negoduje što ženama u Crkvi nije dan veći zbiljski prostor za izvršavanje njihova ljudskog i kršćanskog poziva, ali kao da negoduje i protiv nepripuštanja žena prezbiterskoj službi, jer u nas katolika liturgiju predvode samo zaređeni služitelji.

Na istoj strani Jarak hvali Pavla što u 1 Kor 11, 5 navodno dopušta ženama »poricanje za vrijeme bogoštovlja«. Nešto niže, na temelju iste poslanice, ali odlomka 1 Kor 14, 33b—36 žali što »to shvaćanje biva tijekom vremena potiskivano i potisnuto... kao da Isus Krist nije ni postojao.« Vjerojatno hoće reći da je ovaj tekst umetnut u izvornu Pavlovu poslanicu i da ne zaslužuje mjesto u kršćanskoj svetoj knjizi. Međutim, on postoji u najstarijem grčkom rukopisu Pavlovih poslanica, tzv. P⁴⁶, koji potječe iz oko god. 200. i današnja ga sva znanstvena izdanja grčkog NZ sadrže kao sastavni dio NZ. Egzegete dopuštaju da je netko mogao kasnije u Pavlov tekst umetnuti pokoji rečenicu kao smjernicu Crkvi u problemima, ali je to bilo u vrijeme dok kanon NZ još nije bio zatvoren, pa ono što jest u NZ ne možemo proizvoljno secirati.

4. *Rođenje grčkih heroja i Marijino djevičanstvo* — Kad današnji katolički i protestantski egzegete govore da je građa o djetinjstvu Isusovu u Mt 1—2 i Lk 1—2 nastala kasnije, misle reći da nije bila sastavni dio misionarske kerigme za nastupe pred Židovima i poganima, kako vidimo iz Petrove propovijedi u

Kornelijevoj kući (Dj 10, 34—43). Jarak, međutim, govori: »Izvjješća o Isusovu začecu i rođenju... napisana su znatno kasnije i naknadno su uvrštena u *evanđelje*« (str. 67, desni stupac dolje). Nije otkriven nijedan grčki rukopis Mt i Lk koji ne bi imao građu o djetinjstvu. Ova je građa oblikovana za interne potrebe odraslih krštenika, a kako i mi danas među njih spadamo, ne možemo je zabacivati kao da nije novozavjetna. Jarak ispravno iznosi da su Grci i Rimljani u vrijeme nastajanja Mt i Lk imali legende o rađanju heroja, državnika i mudraca »iz bračne veze nadnaravnog bića, boga i obične, smrtne žene« (str. 68, lijevi stupac). Moguće je da su Lk i Mt znali za te legende. Jarak smatra da su prevodioci Septuaginte pod utjecajem tog poganskog ozračja Izaijinu riječ *almah* (mlada žena) o Emanuelovoj majci namjerno preveli s *parthénos* (djevice). Matej je njihov prijevod naveo kao proročanstvo i dokaz Marijina djevičanstva prije poroda. Lk i Mt bili bi u pitanju djevičanskog začeca pod utjecajem okoline »... da bi se na taj način u helenističkom okolišu pojasnilo kako je u Isusu sam Bog djelovao svojom snagom i ugledom« (str. 68, lijevi stupac dolje).

Marijine riječi anđelu da »ne pozna muža« bile bi na liniji starozavjetne alegorije o Izraelu kao zaručnici i Jahvi kao zaručniku: »U vrijeme Isusova rođenja Božji narod, kćer sionska bijaše napuštena: nije poznavala muža« (69, desni stupac gore). U riječima anđela: »Sila će te Svevišnjega osjeniti« Jarak vidi novi Božji pohod Izraelu: »Ponovno će se uspostaviti odnosi najveće uzajamne ljubavi — zaručničke ljubavi« (69, desni stupac dolje). Ovakva alegorizacija Lk 1, 26—38 daleko je od katoličkog konsenzusa, a ne bi je potpisali ni svi ozbiljni protestantski i anglikanski egzegete.

Jarak nigdje ne tvrdi da je Josip naravni otac Isusov, nego da to »nema nikakve veze s pitanjem nevinosti i dostojanstva Isusove majke Marije i njezine uloge u kršćanstvu« (70, lijevi stupac gore). Lk u 4, 22 prilikom Isusova nastupa u nazaretskoj sinagogi donosi čudne Nazarećana: »Nije li ovo sin Josipov«, a u 3, 23 prilikom genealogije kako »se smatralo« da je Isus sin Josipov. Jedini Mk u 6, 3 stavlja u usta Nazarećana popis četvorice Isusove »braće« i barem dvije »sestre«, a za njim i Matej (13, 55—56). Jarak misli da ovo Lukino distanciranje nije važno, pa kaže da Mt i Lk navode doduše djevičansko začecje, ali jednako nazivaju Josipa i Mariju Isusovim roditeljima »a uz Isusa se spominju njegova braća i njegove sestre« (66). »Spominjanje« ne znači da Jarak misli kako je riječ o tjelesnoj braći i se-

strama, ali ovo brkanje Lukinih i Matejevih podataka pokazuje da nije dovoljno pazio na razlike. Tko bez ideologiziranih predrasuda čita treće evanđelje, otkriva Lukinu vjeru u Marijino djevičanstvo prije i poslije poroda. Drugo je pitanje što je ta vjera značila tokom stoljeća i što bi danas trebala značiti.

Nadam se da će koji dogmatičar sa specijalizacijom za kristologiju i mariologiju recenzirati Jarkovu studiju o Luki. Morali bi se javiti i eklesiolozi. Tako bismo pridonijeli pojašnjavanju nedorečenih formulacija i produbljivanju vjere.

Mato Zovkić

KATEKIZMI:

1. POZVANI NA GOZBU. Prva ispovijed i priče. Uredio Josip Baričević. KS, Zagreb, 1976 (1. izd.), 1985 (10. izd.), 127 stranica. 2. SNAGOM DUHA. Uvođenje u vjeru i život kršćanske zajednice. Uredio Josip Baričević. KS, Zagreb, 1977 (1. izd.), 1984 (7. izd.), 240 stranica. 3. POĐIMO ZAJEDNO. Katekizam 5. Uredio Josip Baričević. KS, Zagreb 1982 (1. izd.), 1984 (3. izd.), 220 stranica. 4. PUT U SLOBODU. Katekizam 6. Uredio Josip Baričević. KS, Zagreb, 1984, 236 stranica.

Ovi katekizmi što ih ovdje želimo *per modum unius* prikazati od izvanredno su velikog značenja za katehizaciju u našoj mjesnoj Crkvi. Oni su postali klasični katehetski priručnici u bezbrojnim crkvenim zajednicama diljem hrvatskog jezičnog područja. I s potpunim pravom! Oni su po mnogo čemu pionirski zahvat u našu suvremenu crkvenu katehizaciju i u isti tren najviši teološki domet na području katehetskih priručnika objavljenih u nas posljednjih godina.

1. Katekizam POZVANI NA GOZBU sadrži program prve temeljitije i sustavnije inicijacije u vjeru i život kršćanske zajednice, Crkve, i to prigodom pripreve za prvo primanje sakramenta euharistije i sakramenta pokore. Zato je njegova tematska, metodička i medijska struktura tako »satkana« da on predstavlja prvu sustavniju i cjelovitiju inicijaciju, i to s biblijskog, sakramentalnog, liturgijskog, molitvenog, eklezijalnog i doktrinarnog stajališta. Predviđen je za uzrast djece između 8. i 10. godine. Sva je ta višestruka inicijacija u vjere i život kršćanske zajednice istodobno kristocentrična, trojstveno teocentrična i kršćanski antropocentrična. Tako se već u katekizmu POZVANI NA GOZBU ostvaruju mnoga teorijska polazišta stvorena u suvremenoj ka-

tehezi i ona vrlo važna načela za obnovu kateheze u našim kršćanskim zajednicama, koja je inače Josip Baričević razradio u svom članku »Obnova religioznog odgoja i kateheza u našoj Crkvi prema najnovijim smjernicama biskupa Jugoslavije u katehetskom dokumentu RADOSNO NAVIJEŠTANJE EVANĐELJA I ODGOJ U VJERI« (vidi: *Bogoslovska smotra* 54/1984, br. 1, str. 37—69) i u drugim svojim radovima, objavljenim u zbornicima Katehetske ljetne škole.

2. SNAGOM DUHA sadrži program još mnogo temeljitije, sustavnije i cjelovitije inicijacije u vjeru i život kršćanske zajednice, i to prigodom pripreve za slavljenje i primanje sakramenta potvrde. Zato se u tom katekizmu pružaju mogućnosti za mnogo dublju i cjelovitiju biblijsku, sakramentalnu, liturgijsku, molitvenu, eklezijalnu, doktrinarnu i moralnu inicijaciju. To je moguće osobito zbog toga što su u vjeroučenika kojima je taj katekizam namijenjen mnogo razvijenije spoznajne, doživljajne i djelatne sposobnosti i što oni već imaju mnogo dublja i bogatija općeljudska i vjernička iskustva i znanja. U tom su se katekizmu stoga mogla u još punijem smislu ostvarivati polazišta i načela za obnovu naše kateheze.

3. Katekizam POĐIMO ZAJEDNO sadrži program za sustavnu, organsku, progresivnu i cjelovitu inicijaciju u vjeru i život kršćanske zajednice djece i predadolescenata petog vjeronaučnog godišta (dob između 11. i 13. godine života). U tim se programima nastavlja biblijska, liturgijska, sakramentalna, molitvena, eklezijalna, doktrinarna i moralna inicijacija koja je već ostvarivana tijekom prva četiri, odnosno prvih pet vjeronaučnih godišta. Ti se programi razvijaju na cikličko-progresivna načina. Pritom se pazi na to da neke općeljudske teme (npr. zajedništvo, zlo, grijeh, smrt, ljubav, sloboda, mir...) i neke vjerničke teme (npr. vjera, uvođenje u Bibliju, Isus Krist, pashalni misterij, sakramenti, liturgija, individualna i komunitarna molitva, Crkva, moral...) moraju biti prisutne u svim vjeronaučnim godištim, samo što se — isticanjem različitih tematskih vidova te različitih medijima i metodičkim pristupima — u različitim vjeronaučnim godištim omogućuje komuniciranje s različitim razinama općeljudskog i vjerničkog iskustva i znanja. To se komuniciranje s različitim razinama iskustva i znanja postiže, na primjer, izborom različitih biblijskih, liturgijskih, otačkih i poetskih tekstova te izborom različitih medija (npr. vizualnih, auditivnih, audiovizualnih...) i različitih metodičkih pristupa (npr. primjenom pojedinačnog, grupnog, plenarnog oblika rada te primjenom različitih metodičkih postupaka). Pri svoj toj raznolikosti izbora tema i temat-